

Beck Zoltán

A cigány népmeséről Az orális hagyomány műfajairól

A roma, cigány közösségek orális hagyománya kapcsán (melynek kutatása: gyűjtése, feltárása és osztályozása több mint egy évszázados múltra tekint)[\[1\]](#) általában az ezzel foglalkozó tanulmányok felütése megállapítja: élő, a közelmúltig (vagy a jelenben is) létező, aktív korpuszról beszélhetünk, olyanról, amely a közösségi emlékezet meghatározója; főként mert nem-írási kultúra a cigány közösségeké, az írásbeliség alakulástörténete alig fél évszázados, a beás nyelv esetében pedig még fiatalabb.[\[2\]](#) Azt is érdemes alapelemként tisztáznunk, hogy nem egynyelvű szövegtörzs az ún. cigány folklór. A különböző nyelvi csoportok nem dialektikus eltérést mutatnak csupán, hanem különböző nyelveken beszélnek: a Kárpát-medencében főként a romani dialektusait, a beás nyelv dialektusait, valamint a magyar nyelvet, akár egynyelvű, akár kétnyelvű beszélőként. Ily módon a folklórszövegek is különböző nyelveken – az adott közösség saját nyelvén – szólnak meg, miközben mind a nyelvek (a nyelvhasználók szintjén), mind a folklórszövegek (hallomás, átvétel, egy közösséghez tartozás, közösségi emlékezet, vándormotívumok, etc.) megmutatják, hogy a csoporthatárok, nyelvi határok átjárhatóak, kölcsönös egymásra hatásuk nyomot hagy a gyűjtött szövegeken.

Viszonylag nehéz tehát olyan univerzálékra szert tenni, melyek így vagy úgy, a cigány folklórszövegeket, benne a cigány népmesét egységesen jellemzik. Ugyanakkor az áttekintésben vállalkozunk arra, hogy a folklóristák gyűjtő és elemző munkájának összeolvasása során a szövegalkotás stratégiáinak néhány sajátosságára felhívjuk a figyelmet.

A cigány orális kultúra meghatározó egysége az énekelt szöveghagyomány: dalok és balladák. Az énekelt dalok műfajleíró hagyománya az előadásmódot kiemelt műfajszervező erőnek tekinti, így két nagycsoportba sorolja azokat: tánc (vagy gyors) dalokat és lassú dalokat különböztet meg. Ezt jellemzően az oláh-cigány korpuszt kitüntetve teszi, elnevezése is innen ered (lóki ?íli – khelímáski ?íli[\[3\]](#)). Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy a cigány énekhagyomány – mint arra a bevezetőben utaltam – nem egynyelvű, nem egységes, a szerveződő közösségeket különböző életstratégiák, identitásstratégiák jellemzik. A leginkább oláh-cigány közösségek folklóráját gyűjtő Bari Károly gyűjteményének elemző bevezetésében írja:

„több évtizedes kutatásom anyagát áttekintve úgy látom, nincsen egységes cigány népi kultúra. Minden törzs, csoport folklóralkotásait [...] jól megkülönböztethető sajátosságok jellemzik. Autochton kultúrája van a khelderashoknak, a lováriknak, a magyarországi magyarcigányoknak, az erdélyi magyarcigányoknak, és a többi cigány csoportnak is.”[\[4\]](#)

A műfaji sokszínűséget nem csupán az adja, hogy különböző nyelvi csoportok ill. különböző életstratégiák jellemzik az egyes cigány közösségeket. Ha a megközelítés az előadásmód primátusa helyett inkább olyan műfajjellemzőket keres, melyek a megszólaltatott szövegre, a megszólalás alkalmára, etc. vonatkoznak, akkor jóval nagyobb műfaji szórtságot állapíthatunk meg, és ezzel együtt a szövegekhez való hozzáférés, értelmezési keretünk is kiszélesedik: alkalmi, tematikusan rendezett, hangulati-érzelmi egyneműségekre vonatkozó, az énekelt szöveg keletkezésére utaló műfajcsoportok jönnek létre. Az énekelt epikus szövegtípus is megjelenik, ezek a népballadák. A legismertebb balladagyűjtemény a Csenki-fivérek munkája[\[5\]](#). A címben jelölt műfajok közül a keservesek olyan énekelt szövegek, melyeknek alakulására (eredete és megmaradása, továbbélése a közösségi emlékezetben) különféle elképzelések

dolgozódtak ki. A folkloristák egy csoportja úgy tekint ezekre a szövegekre, mint hajdanvolt balladák töredékes maradványaira, leginkább azért, mert az egyes versszakok kevéssé kapcsolódnak egymáshoz tematikájukban, ugyanakkor önálló egységekként ezek a versék egy-egy történetelemet, cselekményelemet beszélnek el. Ezt az állítást cáfolják a későbbi kutatások, melyek a keservesekre önálló műfajként tekintenek, mint olyan lassú dalokra, melyek bár hordoznak epikus mozzanatokot, mégis hangulati egyszólamúságuk, azonosságuk szervezi a szöveget. Így tehát nem a közösségi emlékezet megszakítottságát tanúsítja (ahogy Vekerdi elgondolja a „hagyományvesztő nép”-et), hanem azt a motívum- és formarepertoárt, amely az előadói rögtönzésekkel együtt változékony formákban tárul elénk. A folklór legarchaikusabb szövegrétegeként tekinthetünk a cigány balladakincsre, melyek több gyűjteményben és számos variációban szerepelnek, köztük a magyarországi megjelenések közül válogatva Bari Károly és a Csenki testvérek nevéhez fűződők a legismertebbek.^[6]

A nem-énekelt szöveghagyomány (a prózai formák) széles műfajspektrumú: eredetmondák, mítoszok (mitologikus történetek), anekdoták, történetek, hiedelmek, ráolvasások, jóslások, etc. találhatóak ebben a széles, felgyűjtött szövegkorpuszban. A közreadások azonban – ahogyan az ezekhez kötődő elemzések, leírások – nem műfajspecifikusak, legalábbis nem ez szervezi a megszólalásokat. Sokkal inkább áll a középpontban az adatközlő-mesélő vagy annak kisközössége, lakóhelye, kisebb területileg jól körülhatárolható régiója. Valószínűsíthetően azért, mert az élő szöveghagyomány miközben etnikus jegyeiről is számot ad, alapvetően a variabilitását nem ettől, hanem a mesélés aktusától nyeri: jelentősebb tehát az a kontextus, amely közvetlenül meghatározza a mesélő és a hallgatóság életvilágát. Míg Bari gyűjtései megőrző akaratról tesznek tanúbizonyságot, ily módon gyűjtőként horizontális lefedettségre törekszik, felgyűjtötte a még meglévő élőszavas hagyományt az elmúlt évtizedekben, ahogy fogalmaz:

„folklorikusatásaim célja a cigány népi hagyományok megmentése és megismertetése volt”, addig más gyűjtők esetében a horizontális szemlélet szűkebben értelmezett. A Csenki-testvérek műfaji szempontból kísérelték meg érvényesíteni ezt, és az énekelt szöveghagyományra koncentráltan gyűjtöttek,^[7] így aztán a keservesek és balladák mellett táncdalok gyűjtését is végezték.^[8] Ugyanakkor területi koncentráltóságuk (Püspökladány) más műfajoknak is teret engedett, Csenki Sándor gyűjtőként jegyzi a püspökladányi mesekincs egy részét.^[9] Más folkloristák esetében a vertikális szempontok erősebben érvényesültek, ahol egy adott közösség vagy terület egy-egy folklórműfajának lesz kitüntetett helye, ezekre találunk hozzáférhető példákat többek között a Ciganisztikai tanulmányok és a Cigány néprajzi tanulmányok sorozatban.

A cigány népmeséről

A cigány népmeséről való megszólalás számos előzetes állítás eredménye. Az ezzel foglalkozó szövegek, legyenek azok bármely műfajúak, bármely regiszterben, általában nehezen kerül ki az erről való megszólalás közösségi, társadalmi felelősségét: leginkább azért, mert az erről való gondolkodásunk stratégiáit a modernitás nemzeteszménye formálja máig, ily módon a népköltészetre közösségi identitáselemként, vagy azt formáló erőként gondolunk. Djuric, Rajko a roma irodalomról írt monográfiájának első egységében ennek megfelelően szólal meg, és a roma szöveghagyományt olyan folytonosságnak gondolja el, amelyben a népköltészet és a magasirodalom összefonódik, különbségüket időbeli egymásra következésükben gondolja el:^[10] a szöveg lehangsúlyosabb eszménye és célja a közösségi identitás fenntartása.

A cigány népmesére tett definíciós kísérletek – legalábbis az, hogy megragadni lehessen – jellemzően metonimikus viszonyban álltak a cigány, roma közösségek társadalmi

viszonyrendszerével, a megjelenő sztereotípiákkal, működtetett előítélet-rendszerekkel, ill. azok elemeivel. Ebből adódik az, hogy az általános/áttekintő leírások binárisan rendezik a megnyilatkozást, mint pl.: „Amíg a népmese Európaszerte kihalóban van, a cigányok ma is őrzik mesekultúrájukat”, vagy „a történetek színes előadása tekintetében fölülmúlják a nem-cigány mesélőket”;^[11] vagy éppen ellenkező előjeleket használnak, és a következtetések nem a tudományos gondolkodás, sokkal inkább az előítéletek foglyává válik: egy népcsoport irracionális gondolkodására, hagyományvesztésre, kollektív feledékenységre vonatkoznak.^[12]

A magyarországi cigány népmesék nyelvi sajátossága, hogy cigány^[13] (a romani dialektusai és archaikus változatai ill. beás és dialektusai) vagy magyar nyelveken szólnak meg. A folklorista osztályozás (tk. Görög-Karady Veronikáé) nyelvi szempontú rendszere a mesemondók felől gondolja el ezt a rendszert, éppen azért, mert a mesemondók nyelvi státusza sok esetben kétnyelvű, ily módon a hallgatói környezettől függ a mesék előadásának nyelve. Ezzel együtt a cigány meseirodalommal foglalkozó folklórkutatás a mesekincset sokkal inkább köti előadóihoz, ill. az előadók meserepertoárjához, amelyben a komparatív szövegvizsgálatok sokkal inkább vihetők végig, mint egy, az adatközlőket és közösségeiket a szövegekről leválasztó aktus esetén. Az is megfigyelhető, hogy a mesegyűjtők személye meghatározza (orientálja) azt, hogy a felgyűjtött szövegek milyen nyelvűek, ily módon például a Csenki vagy Bari gyűjtések az oláh-cigány mesehagyományra koncentrálnak, míg mások nevéhez a beás mesekincs (Orsós Anna, Szapu Magda)^[14] felgyűjtése kapcsolódik.

A mesélés aktuális közönsége szintén alapvetően befolyásolja a mesék nyelvét a kétnyelvű mesélők esetében: ők ugyanis cigány mesemondóként magyar nyelvű, nem-cigány közönségnek is mesélnek/meséltek (akár vásári alkalmakkor), miközben meserepertoárjukba romani nyelvű mesék is tartoztak, melyeket saját közösségükben mondtak.

Ezek a kevésbé kibontott anomáliák, kérdéskörök nyilván jelzik – anélkül, hogy a továbbiakban a folklórkutatás elméleti, ideológiai vagy praktikus dilemmáit ismertetnénk –, hogy a szövegtörzset nehéz megragadni, éppen azért, mert nyelvileg változó, miközben a nemzetközi mesekutatás besorolásának egyik alapeleme a szövegek nyelvi összetartozása.^[15]

A következőkben megkísérlem röviden vázlatolni azokat a jellemzőket (merek diskurzusrend nélkül), melyeket a mesekutatás jelenleg a cigány mese sajátosságának, hangsúlyos jellemzőjének gondol el, azzal, hogy (1) nagy valószínűséggel nem lehet a cigány meséről univerzális megállapításokat tenni, továbbá; (2) azzal a (szintúgy jelenleg nem kifejtendő) megkötéssel, hogy a cigány mese sajátosságai nem etnikus határként értelmezendők.

A legfőbb mesetulajdonság a mese létmódjából adódó különbség: a mesekincs, abban az esetben, ha élő, egészen más módon értelmeződik: a szöveg változásban van, a változatok, improvizációk, az élő/létező mesealkalmak, meseközönség alakítják stílus-és formajegyeit. Mivel az európai államalkotó népek javánál a gyűjtés ennek a kultúrának éppen utolsó pillanatában történt meg, azóta a rögzített, lejegyzett szövegek viszony a lehetséges vizsgálatok tárgya, ily módon kölcsönhatásuk következtethető, de nem eleven, megtapasztalható.

A mesei alműfajok között^[16] a tündérmesék, varázsmesék (köztük számos hősmese) fordulnak elő talán legnagyobb számban. Az igaz történetekhez olyan előadásmód társul, amely igazzá, személyessé formálja a történetet.^[17] Nagy számosságú ez a mesekincsből, köztük tréfás mesék, anekdoták és erotikus történetek is megjelennek.

A sajátosságok között jelenik meg az alműfajokon belül az egyes típusok keveredése, ahogyan általánosságban is elmondható: az élő mesehagyomány, a mesélő erős személyes hatása a mese alakulására, az improvizált, rögtönzött elemek jelenléte hat a struktúrára. Köztük kiemelten szokás említeni (éppen a proppi morfológia alaptörvényeivel szemben)[18] főként a tündérmesék és hősmesék jellemzőjeként az epizódok szabad kezelését, a feladatok egymásra következésében a fokozatok elvének felborítását, a zárlat jutalomelemének elmaradását vagy visszautasítását. A szereplői rendszerre vonatkozóan megállapítható, hogy a hős tulajdonságai legalább annyira egy esendő emberéi, mint amennyire kivételesek: megengedő a hős érzelmeinek kimutatásával szemben (sírás), a jellemvonások között találunk esetenként negatívumokat, a szüzsétől független motivációkat. Sőt, akár a hőscsere is megtörténhet egy mesén belül. A szereplők sok esetben maguk is cigányok (a legkisebb fia a szegény cigány családnak), a magyar nyelven meséltekben is megszólalhatnak a szereplők cigányul (ill. használhatnak cigány szavakat). (A kétnyelvű mesélők esetében olyan lejegyzésekkel is találkozunk, ahol bár a szöveg lovári nyelvű, a mesei nyelvi fordulatok egy része magyar nyelvű, ahogyan a vulgáris szóalakok egy része is.)[19]

A meseegész kapcsán Görög-Karády megemlíti a „Seherezádé-féle” technika alkalmazását, amely komplex meséket, egész sorozatokat képes előállítani. Az elemek között megjelennek a modern technikai vívmányok (helikopter a táltos helyett), éppen azért, mert a mesék és mesélők kapcsolatot tartanak fenn a mával, azzal a világgal, amelyben élnek. Összességében elmondható a meseszövegről a varázsmesék esetében, hogy azok esztétikumát a kalandosságban ismeri fel a mesemondó és hallgatósága. Ez az, amely a mesei építkezést, cselekményszöveget, szereplői rendszert, epizódokat szervezi, struktúrájának logikáját adja.

Válogatott bibliográfia

A következőkben közölt szűk ajánlott bibliográfia olyan szövegeket tartalmaz, melyek egy része a leírt mesehagyomány korosztályhoz, olvasáshoz stílusosan rendezett, szerkesztett, átírt szöveg. Más részük szövegközlés, s mint olyan, nem átírt, hanem elhangzás-hű lejegyzés, amely esetenként a hallgatóság megjegyzéseit (így a mesélés szituációját, alkalmát, körülményeit) is rögzíti, azonban úgy hiszem, mind tanári, mind tanulási segédanyagként használatba vehetőek, éppen úgy, mint a lábjegyzetekben hivatkozott egyéb szövegek. (További válogatásra ajánlom Bódi Zsuzsanna szerkesztett bibliográfiáját.)

Eperjessy Ernő, *A három sorsmadár, Őrtilosi beás cigány népmesék*, Ciganisztikai Tanulmányok 8., MTA, Bp., 1991.

Nagy Olga, *Villási, a táltosfiú, Mezőbándi, szucságiés mérai cigány népmesék*, Ciganisztikai Tanulmányok 9., MTA, Bp., 1996.

Görög Veronika, szerk., *Berki János mesél, cigány és magyar nyelven*, Ciganisztikai Tanulmányok 3., MTA, Bp., 1985.

Nagy Olga, *A havasi sátoros, Dávid Gyula meséi*, Ciganisztikai Tanulmányok 6., MTA, Bp., 1988.

Nagy Olga – Vekerdi József, *A gömböcffiú, Erdélyi cigány mesék*, Terebess, Bp., 2002.

Bari Károly, *Az erdő anyja*, Gondolat, Bp., 1990.

Bari Károly, *Tűzpiros kígyócska*, Gondolat, Bp., 1985.

Bari Károly, *Cigány folklór, Magyarország, Románia, I-X*. (CD-gyűjtemény, amely leginkább az énekelt hagyomány rögzítése)

Bari Károly, *A tizenkét királyfi*, Romano Kher, Bp., 1996.

Kalányos Terézia, *Nau? korbj, A kilenc holló*, Gandhi, Pécs, 2002.[20]

Görög-Karády Veronika, *Erdős Lajos mesei világa és meséi*, L'Harmattan-Nyitott Könyv, Bp., 2009.

Rostás Mihályné, *Lujza meséi*, MCNYE, én.

Betyár volt-e Cigány Jóska?: Cigány mesék, Noran, Bp., 1999.[\[21\]](#)

A cigány meg a sárkány: Püspökladányi cigány mesék, Európa Kiadó, Bp., 1974.

Lázár Ervin-Ámi Lajos, *Az aranyifjítószóló madár*, Osiris, Bp., 2002.[\[22\]](#)

[\[1\]](#) A cigány, roma közösségek orális hagyományának, meséinek felfedezése, lejegyzése/rögzítése, ill. közzététele nagyjából egybeesik a népi kultúra felé való fordulás jelentős időszakaival, ennek rendszerességet aztán elsőként a Journal of Gypsy Lore Society biztosított, 1888-tól kezdődően. Bár Görög-Karády Veronika megjegyzi, hogy az első hitelesnek tekintett cigány meseszövegek (összesen öt) 1869-ben jelent meg. (vö. Uő, Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete, L'Harmattan, Bp., 2006) A magyarországi (inkább Kárpát-medencei) gyűjtőmunka a 19. század végén, a 20. század első évtizedeiben bár rendszeresnek nem nevezhető, mégis publikálásra kerül számos szöveg, leírás ill. azok magyarázatai, leginkább Wlislöck Henrik (Heinrich von Wlislöcki), a kulturális antropológiai kutatások előfutáraként is számon tartott tudós nemes tollából. Kutatástörténeti leírásra a továbbiakban nem vállalkozom, a romológiai tárgyú kutatások alakulástörténetének korai epizódjait lsd. tk.: Görög-Karády Veronika, *Éva gyermekei és az egyenlőtlenség eredete*, L'Harmattan, Bp., 2006, 205-230; Prónai Csaba, *A kulturális antropológiai cigánykutatások rövid története*, Magyar Tudomány 42 (6), 729-740; Beck Zoltán, *A lehetséges cigány irodalom*, PTE, Pécs, 2004; Soós István, *József főherceg cigány levelezése*, Szekszárd, 2000; más összefüggésben tk.: Binder Mátyás, *A roma nemzeti gondolat kelet-európai történeti kontextusban*, Cigány Néprajzi Tanulmányok, 15., 353-65

[\[2\]](#) „A magyarországi cigány irodalom az utóbbi 40 évben teremtődött meg, gyökerei azonban mélyen visszanyúlnak a mondák, mesék, balladák, népi bölcsességek világába.” Orsós Anna, *Hagyomány és modernség a beás mesékben* = Breszkovics József-Radics József, *Cigánykerék, népismereti és művészeti olvasókönyv általános iskolásoknak*, Darány, 2002, 77

[\[3\]](#) lassú dal – táncdal; (A betűkészletből hiányzik a nemzetközi romani betűkészletének kalapos d-je, amelyik a „gy”-közeli hangot jelöli az írásban. Szokás dy-nal, dj-vel vagy egyszerűen gy-vel is írni.)

[\[4\]](#) Bari Károly, *Cigány folklór, Magyarország, Románia*, I-X., 1999, 16-17

[\[5\]](#) Csenki Imre-Csenki Sándor, *Cigány népballadák és keservesek*, Európa, Bp., 1980

[\[6\]](#) Bari Károly, *Az erdő anyja*, Gondolat, Bp., 1990; ill. Uő, *Le veseski dej*, OKK, Bp., 1990; Bari Károly, *Cigány folklór, Magyarország, Románia*, I-X., 1999.

[\[7\]](#) Ez adódik abból is, hogy Sándor nyelvészként, míg Imre zenetudósként tevékenykedett.

[\[8\]](#) vö. Uők, *Bazsarózsa, 99 cigány népdal*, Zeneműkiadó, 1955.; Uők, *Cigány népdalok és táncok. I-II.*, Zeneműkiadó, Bp.1977.

[\[9\]](#) *A cigány meg a sárkány, Püspökladányi cigány mesék*, Európa Kiadó, Bp., 1974.

[\[10\]](#) Djuric, Rajko, *Die Literatur der Roma und Sinti*, Parabolis, Berlin, 2002.

[\[11\]](#) Karsai Ervin, *Romane paramichi, Cigány mese-mondavilág*, I., Anda Romani Kultúra Alapítvány, 1999.

[\[12\]](#) Vekerdi József, *A cigány népmese*, Akadémiai, Bp., 1974.

[\[13\]](#) A folklorista szakirodalom cigány nyelvnek a kárpátit vagy a romanit ill. nyelvjárásait tekinti cigány-nak.

[\[14\]](#) Bár kaposszentjakabi gyűjtése beás közösségben történik, mesélője kétnyelvű.

[\[15\]](#) Ez magában foglal további, legalább ennyire hangsúlyos kérdéseket, hiszen tk. a „Magyarországon élő cigány mesemondók magyar meséit [...] magától értetődően a magyar

mesekorpusz szerves részének” tekintette/tekinthette a mesekutatás. (vö. *Görög-Karády Veronika, Éva gyermekei*, L’Harmattan, Bp., 2006, 218–219)

[16] A mesei alműfajok összefoglalását az ebben a tárgyban legfrissebben megjelent, monografikus igényű tanulmány alapján foglalom össze a továbbiakban: *Görög-Karády Veronika, Cigány mese, magyar mese, európai mese*, = Uő., *Éva gyermekei*, L’Harmattan, Bp., 2006, 205–230

[17] A dalok esetében ez egészen éles referenciával rajzolódik meg, vö. Kovalcsik Katalin, *Ami a dalban van, az a cigány beszéd, Egy erdélyi oláh-cigány közösség nyelvi ideológiája*, = Forray R. Katalin, szerk., *Romológia-Ciganológia*, Dialóg-Campus Kiadó, Bp-Pécs, 2000.

[18] Propp, V.J., *A mese morfológiája*, Osiris, Bp., 2005

[19] vö. Vekerdi József, *Cigány nyelvjárási népmesék*, KLTE, Debrecen, 1985. ill. elektronikusan: http://mek.oszk.hu/08400/08455/pdf/cigany_mese1.pdf

[20] Beás-magyar kétnyelvű kötet.

[21] Sáfár Sándor gyűjtése, Jónás Tamás szerkesztésében.

[22] Ámi Lajos meséinek átirata Lázár Ervin által.